

Zygmunt Bauman

Tekutá modernost

Přeložil Blumfeld s.m.

MLADÁ FRONTA
Praha 2002

- 19 Viz Daniel Bell, *The End of Ideology* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988), str. 230–5
- 20 Daniel Cohen, *Richesse du monde, pauvreté des nations* (Paris: Flammarion, 1997), str. 84
- 21 Nigel Thrift, „The rise of soft capitalism“, *Cultural Values*, duben 1997, str. 39–40. Thriftovy eseje lze popsat jako velmi bedlivé a významné, ale koncept „měkkého kapitalismu“, jak je použit v titulu i v textu, se zdá spíše zavádějící. Na softwarovém kapitalismu lehké modernizace však nic „měkkého“ není. Thrift poukazuje, že „tančení“ a „surfování“ patří k těm nevhodnějším metaforám, pro přiblížení povahy kapitalismu v jeho novém vtělení. Metafora jsou vybrány velmi dobře, neboť vyjadřují beztíži, lehkost a schopnosti tohoto hnutí. Na dennodenním tančení a surfování však není nic „měkkého“. Tanečníci a surfaři, především ti, co tančí na přelidněném parketu anebo surfují na pobřeží bičovaném divokým příbojem, musí být tvrdí a nepoddajní, a nikoli měkkí. A jsou tvrdí a nepoddajní tak jako málo jejich předchůdců. Softwarový kapitalismus není o nic méně tvrdý a pevný, než býval jeho hardwarový předchůdce. Ani tekuté není vždycky měkkým. Vezměte v úvahu např. záplavu, povodeň nebo protrženou hráz.
- 22 Viz Georg Simmel, „A chapter in philosophy of value“, v *The Conflict in Modern Culture and Other Essays*, překl. K. Peter Etkorn (New York: Teachers College Press, 1968), str. 52–4. Český překlad *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*, přel. Miloslav Petrušek, SLON, Praha 1997.
- 23 Eileen Applebaum a Rosemary Batt, *The New American Workplace* (Ithaca: Cornell University Press, 1993). Zde citováno podle Richarda Sennetta, *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism* (New York: W. W. Norton Co., 1998), str. 50
- 24 Sennett, *The Corrosion of Character*, str. 61–2
- 25 Anthony Flew, *The Logic of Mortality* (Oxford: Blackwell, 1987), str. 3
- 26 Viz Michael Thompson, *Rubbish Theory: The Creation and Destruction of Value* (Oxford: Oxford University Press, 1979), zvláště str. 113–19
- 27 Leif Lewin, „Man, society, and the failure of politics“, *Critical Review*, zima-jaro 1998, str. 10. Kritizovaný citát pochází z předmluvy G. Tullocka ke knize Williama C. Mitchella a Randyho T. Simmonse, *Beyond Politics: Markets, Welfare, and the Failure of Bureaucracy* (Boulder, Col.: Westview Press, 1994).
- 28 Guy Debord, *Comments on the Society of the Spectacle*, překl. Malcolm Imrie (London: Verso, 1990), str. 16, 13

4. kapitola

PRÁCE

Radnice v Leedsu, ve městě, ve kterém jsem strávil posledních třicet let života, je velkolepým monumentem vyjadřujícím pyšné ambice a sebevědomí kapitánů průmyslové revoluce. Tato grandiózní a okázalá budova potavená v polovině 19. století, celá obložená kamenem, měla vydržet navždy, tak jako řecký Parthenón nebo egyptské chrámy, které se snaží svou architekturou napodobit. Ústředím budovy je obrovský sál, ve kterém se obyvatelé města měli scházet k pravidelným diskusím a rozhodovat o tom, jaké budou další kroky na cestě k ještě větší slávě města i Britského impéria. Pod stropem velké haly si lze přečíst pravidla, napsaná zlatými a rudými písmeny, která měla vést každého, kdo by se k této cestě „za lepším“ připojil. Nacházíme zde posvátné principy sebejisté a prosazující se buržoazní etiky: „Poctivost a upřímnost jsou tou nejlepší politikou“, „Auspicium melioris aevi“ anebo „Zákon a pořádek“. Mezi nimi je i jedna, která dělá dojem svojí sebevědomou a nekompromisní stručností: „Kupředu“. Na rozdíl od současného návštěvníka radnice neměli radní města Leedsu o jeho významu pochyb. Určitě neměli potřebu ptát se, co idea „pohybu vpřed“, které

se říká „pokrok“, vlastně znamená. Věděli o rozdílu mezi „kupředu“ a „zpátky“, a to jistě stačilo. Mohli dokonce prohlásit, že dobře vědí, co to je „pokrok“, protože *praktikovali* činnost, jež tento rozdíl realizovala: hned vedle „Kupředu“ byla zlatou a rudou barvou vymalována jiná zásada: „Labor omnia vincit“. „Kupředu“ znamenalo cíl, místo určení, práce pak byla prostředkem, který je měl k tomuto cíli dovést. Radní, kteří radnici dali postavit, cítili dost síly a jistoty, aby ve vytčeném směru pokračovali, dokud nedojdou svého cíle.

25. května 1916 řekl průmyslník Henry Ford dopisovateli novin *Chicago Tribune*:

„Historie je víceméně blbost. My nepotřebujeme tradici: Chceme žít v přítomnosti a jediná historie, jež za něco stojí, je ta, kterou vytváříme teď.“

Ford byl proslulý tím, že říkal nahlas a zřetelně to, co by si jiní předem dvakrát promysleli. Pokrok? To přece není „dílo dějin“. Je to *naše* dílo, je to práce *nás*, kteří žijeme teď, v *přítomnosti*. Jediná historie, která má cenu, je ta, jež sice ještě není, ale kterou brzy vytvoříme: je to *budoucnost*, o níž jiný americký pragmatik a zemitý realista, Ambrose Bierce, napsal o deset let dřív ve svém *Ďáblově slovníku*, že to je „období, kdy se dobře daří našim věcem, naši přátelé mluví pravdu a naše štěstí je trvale zajištěno“.

Moderní sebedůvěra dodala naší odvěké lidské zvědavosti, týkající se budoucího, nového lesku. Moderní utopie přestaly být pouhými utopiemi, natož jalovými sny: staly se deklarací, vyjádřením naší

víry, že to, po čem jsme vždycky toužili, lze uskutečnit a bude uskutečněno. Na budoucnost jsme začali nahlížet jako na ostatní produkty společnosti výrobců: jako na věc, již je třeba vymyslet, navrhnout, naplánovat a pak se pustit do procesu její výroby. Budoucnost je možné vytvořit. Budoucnost se stala výtvorem lidské práce, práce pak zdrojem veškerého tvoření. Ještě v roce 1967 Daniel Bell napsal, že:

Každá dnešní společnost je odhodlána povzbuzovat ekonomický růst, pozvedat životní úroveň svého obyvatelstva, a je *tudíž* (zdůraznil Z. B.) připravena projektovat, usměrňovat a kontrolovat společenské změny. Soudobé studie se tolik liší od minulých právě v tom, že se orientují na specifické cíle sociální politiky; a spolu s touto novou dimenzí jsou, sebevědomě, utvářeny novou metodologií, která slibuje zajistit mnohem spolehlivější základnu realistických alternativ a rozhodnutí...¹

Ford by jistě triumfálně proklamoval totéž, co nedávno tesklivě poznamenal Pierre Bourdieu: Aby člověk ovládl budoucnost, musí mít kontrolu nad přítomností.² Ti, kdo přítomnost ovládají, si mohou být jisti, že budoucnost přinutí jejich záležitosti, aby se jim dařilo, aby prospívaly, a z téhož důvodu si mohou dovolit ignorovat minulost: oni, a jen oni, si mohou dovolit zacházet s historií jako s „blbostí“ – což lze přeložit do elegantnějšího jazyka jako „nesmysl“, „humbuk“ nebo „podfuk“. Přinejmenším nemusí věnovat minulosti víc pozornosti, než si takovéto věci zasluhují. Pokrok tu není proto, aby pozvedal či zušlechtoval historii. „Pokrok“ je především dekla-

rací víry, že historie nestojí ani za zlámanou grešli, odhodláním dát jí vale.

Pokrok a důvěra v historii

Jde o toto: „pokrok“ neznamena kvalitu dějin, ale *sebevědomí přítomnosti*. Ten nejhlubší, možná že jediný význam pokroku tvoří dvě víry, které jsou velmi úzce spojeny – víra, že „čas je na naší straně“, a víra, že my jsme ti, kteří „hýbou světem“. Obě tyto víry žijí a umírají společně – budou žít, dokud moc hýbat světem bude nacházet své každodenní potvrzení ve skutcích lidí. Jak to vyjádřil Alain Peyrefitte: „Jediným zdrojem, schopným proměnit pustinu v zemi zaslíbenou, je vzájemná důvěra jednotlivých členů společnosti a důvěra všech v budoucnost, v níž budou společně žít.“³ Všechno ostatní, co bychom o „podstatě“ ideje pokroku rádi řekli nebo slyšeli, je sice pochopitelná, přesto však zavádějící snaha o „ontologizaci“ tohoto pocitu důvěry a sebevědomí.

Jsou dějiny opravdu pochodem za lepším příštím a naplněním štěstí? I kdyby to byla pravda, jak bychom to mohli vědět? My, kteří si myslíme, že to víme, přece nežijeme v minulosti; a ti, kteří žili v minulosti, zase nežijí dnes. Kdo tedy může učinit srovnání? Kdo může posoudit, jestli je pokrok tím, co od něj očekáváme? Ať už do budoucnosti prcháme (tak jako Anděl historie Benjamina/Kleeho) znechuceni minulostí a hnáni jejími hrůzami, anebo (jak se nás snaží přesvědčit dějinná verze whigů, spíše optimistická než dramatická) spěcháme do budouc-

nosti přitahováni nadějí, že se „naším záležitostí bude dařit“, tím jediným „dokladem“ o tom, kam kráčíme, je hra naší paměti a představivosti. A tím, co je spojuje nebo rozděluje, je naše sebejistota, nebo naopak její absence. Pro lidi, kteří jsou si jisti svou mocí změnit svět, je „pokrok“ axiomem. Lidem, kteří mají pocit, že se jim věci vymykají z rukou, by idea pokroku ani nepřišla na mysl, a kdyby o ní slyšeli, museli by se jí smát. Mezi oběma protichůdnými stavy existuje jen málo místa pro debatu *sine ira et studio*, natožpak pro konsenzus. Henry Ford by se možná o pokroku vyjádřil stejně jako o cvičení: „Cvičení je blbost. Jestli jste zdraví, nemáte ho zapotřebí; jestli jste nemocní, stejně cvičit nemůžete.“

Jestliže je ovšem naše sebejistota – uklidňující pocit, „že ovládáme přítomnost“ – jediným základem, na kterém stavíme svou důvěru v pokrok, pak se nelze divit, že v naší době musí být tak nepevná a vratká. Důvody není nsnadné vypátrat.

Za prvé je to do očí bijící nepřítomnost *aktéra* schopného „pohnout světem kupředu“. Tou nejbo-lavější, přesto však jen minimálně zodpověditelnou otázkou naší doby tekuté modernosti není „Co je třeba udělat?“ (aby byl svět lepší a šťastnější), ale „Kdo to udělá?“ Kenneth Jowitt⁴ ohlásil kolaps „Jošuo-va diskurzu“, který donedávna tvořil základ našeho uva-žování o světě, o jeho vyhlídkách a nutil svět, aby byl „centrálně organizován, přísně vymezen a trpěl hyster-ickou posedlostí neprostupností hranic“. V takovémto světě by se stěží objevily pochyby o projektu „moder-ního pokroku“: svět „Jošuo-va diskurzu“ byl přece jen trochu jiný, než je kombinace mocného činitele a rezi-

duí/účinků jeho akcí. Tato představa měla pevný epistemologický základ, tvořený entitami tak pevnými, neotřesitelnými a nezdolnými, jako byly Fordova továrna nebo suverénní státy (když ne suverénní ve skutečnosti, pak alespoň ve svých ambicích a odhodlání), projektující řád a vykonávající nad ním správu.

Tento základ důvěry v pokrok je dnes markantní především díky svým trhlinám a svému chronickému rozpadání. I ty nejpevnější a nejméně pochybné prvky této důvěry dnes kvapem přicházejí o svou kompaktnost spolu se suverenitou, věrohodností a spolehlivostí. Nejakutněji je možná cítit mizení moderního státu, jeho úpadek, jenž znamená, že politice, která až dosud rozhodovala o tom, co by se mělo udělat a kdo by to měl udělat – je odebrána její moc pobízet lidi k činu – moc konat. Zatímco všichni aktéři politického života zůstávají tam, kde je doba „tekuté moderny“ našla – tak jako dříve jsou spjati s příslušnými lokalitami –, moc už protéká mimo jejich dosah. Naše zkušenost se podobá zkušenosti pasažérů letadla, kteří najednou, vysoko na nebi, přišli na to, že v pilotní kabině nikdo není, že je prázdná. Guy Debord říká: „Kontrolní a řídicí středisko je skryto: už nikdy ho neobsadí nějaký známý politický vůdce nebo nějaká zřejmá ideologie.“⁵

Za druhé je stále méně zřejmé, co může aktér – jakýkoli aktér – udělat, aby vylepšil podobu světa v tom nepravděpodobném případě, že by byl dost mocný, aby to udělal. Všechny obrazy šťastné společnosti, během minulých dvou století vymalované tolika štěpci a tolika barvami, prokázaly, že jde buď o nedosažitelné vzdušné zámky, nebo že jsou (v případech, kdy byl

ohlášen jejich příchod) nevhodné pro život. Bylo prokázáno, že každá forma sociálního projektu produkuje tolik bídy, kolik štěstí, ne-li více. To se ve stejné míře týká obou hlavních antagonistů – dnes zbankrotovaného marxismu i ekonomického liberalismu, který je v přítomnosti na vzestupu. (Jak v roce 1989 poukázal Peter Drucker, nesporně ten nejvýmluvnější advokát liberálního státu, „laissez-faire příliš slibovalo »spásu od společností«: odstranění veškerých překážek, tak aby individuální zisk ve finále dokázal vytvořit dokonalou – nebo alespoň tu nejlepší možnou – společnost“. A z téhož důvodu nelze již brát jeho chvástání vážně.) Otázka „Jaký typ myšlení dokáže úplně popřít Osvětlení... proces směřující k univerzální emancipaci“, položená Françoisem Lyotardem ve své době oběma vážným ideologickým konkurentům, je nezodpovězena a takovou zůstane. Vrchol „Jošua diskurzu“ již máme za sebou: všechny dosud vymalované vize světa mají nepříjemnou pachutí a ty, které dosud namalovány nejsou, jsou a priori podezřelé. Nyní kráčíme „vpřed“ bez představy o cíli, který by nás vedl, nevzhlížíme již k nějaké lepší, spravedlivé společnosti, a vlastně si ani nejsme jisti tím, co nás v netečné společnosti, v níž žijeme, ještě činí ochotnými běžet. Verdikt Petera Druckera: „už nikdy žádnou spásu od společností“ a „každý, kdo proklamuje »Velkou společnost«, tak jako před pouhými dvaceti lety Lyndon Baines Johnson, by se dnes zesměšnil,“⁶ dokonale zachytil pocit naší doby.

Moderní plotka s pokrokem – se životem, který lze „vyřešit“, který může být ještě víc uspokojivý, a proto je třeba ho vylepšit – však ještě neskon-

čila a hned tak neskončí. Modernost nezná jiný než „vytvořený“ život: život moderních lidí je úkolem, nikoli něčím daným, úkolem dosud nenaplněným, nehotovým, vytrvale si žádajícím pozornost a nové úsilí. Lidská situace na úrovni „tekuté“ modernosti nebo „lehkého“ kapitalismu učinila tuto modalitu života ještě význačnější: pokrok není jen dočasným měřítkem, provizoriem, které se nakonec (a brzy) dopracuje do stavu dokonalosti (což je situace, kdy již bylo vykonáno vše, co být vykonáno mělo, a žádné další změny již není zapotřebí), ale ustavičnou, ne-utuchající, možná nekončící výzvou a nutností.

Vyhlíží-li ovšem idea pokroku v jeho současné inkarnaci natolik cize, že se musíme ptát, zda ještě existuje, je tomu tak proto, že pokrok byl dnes jako tolik jiných parametrů moderního života „individualizován“; přesněji – *deregulován* a *privatizován*. Pokrok je deregulován – a protože nabídek na „upgradování“ současné reality je mnoho a jsou různé, byla otázka, zda partikulární inovace opravdu znamená vylepšení, ponechána volnému soutěžení před i po jejím vyhlášení a zůstává problematickou i po volbě, ke které již došlo. Pokrok je privatizován – snaha o vylepšení života už není kolektivním, ale individuálním projektem: jsou to individuální muži a ženy, od koho se očekává, že individuálně využijí své inteligence, zdrojů a průmyslu, aby se dopracovali k mnohem uspokojivější situaci a vzdali se všech aspektů současného stavu, vůči kterým cítí odpor. Jak řekl ve své studii, zkoumající současnou *Risikogesellschaft*, Ulrich Beck:

Tendence mívá k individualizovaným formám a podmínkám existence, které lidi nutí – v zájmu materiálního přežití – učinit předmětem plánování sebe samé... Člověk si ve skutečnosti musí sociální identitu vybrat, změnit ji, musí na sebe vzít toto riziko... *Sám jedinec se stává reprodukční jednotkou sociálního.*⁷

Otázka *uskutečnitelnosti* pokroku, ať již nazíraného jako úděl lidského druhu nebo cíl lidského jedince, však zůstává stejná, jakou byla, než došlo k jeho deregulaci a privatizaci – přesně jak to řekl Pierre Bourdieu: abychom mohli projektovat budoucnost, je třeba ovládnout přítomnost. To, na čem dnes jedinec lpí, je přítomnost. To, na čem záleží, je sama inovace. U mnohých, možná že u většiny, našich současníků je však jejich individuální vláda nad přítomností přinejlepším slabá, většinou dokonce očividně chybí. Žijeme ve světě univerzální flexibility, v podmínkách akutní a bezvýhodné *Unsicherheit*, která prostupuje všechny aspekty individuálního života – zdroje našeho živobytí stejně jako partnerské vztahy, společné zájmy našich profesních parametrů jako naší kulturní identity, způsoby naší prezentace na veřejnosti jako modely naší normality a způsobilosti, tvorbu hodnot jako naše způsoby, jak jich dosáhnout. Bezpečných přístavů důvěry je málo a jsou od sebe vzdáleny. Důvěra pluje většinu času bez jakéhokoli zakotvení a marně hledá nějaké útočiště, chráněné před bouří. Všichni jsme dostali tvrdou lekci, že i ty nejlépe a pracně připravené plány mají nepříjemný sklon nefungovat a přinášet výsledky, které se hodně liší od našich očekávání, že naše pracné úsilí „dát věci do pořádku“ čas-

to vede do ještě většího chaosu, beztvorosti a zmatku a že sama naše snaha eliminovat nahodilosti a nepříjemné situace není ničím víc než hrou náhod.

Věda, věrna svým zvyklostem, velmi rychle pochopila podněty nové historické zkušenosti a reflektovala je ve vědeckých teoriích chaosu a katastrofy. Věda, kdysi rozhýbaná vírou, že „Bůh nehraje v kostky“, že vesmír je v podstatě deterministický a úkolem člověka je vypracovat kompletní inventář jeho zákonů, aby skončilo hledání cesty ve tmách a každý čin člověka byl neomylný, aby vždycky pokračoval přesně podle plánu a správným směrem, v současnosti začíná chápat endemicky nedeterministickou povahu světa, obrovskou roli, jakou ve všem hraje náhoda, a spíše výjimečnost než normalnost řádu a rovnováhy. Vědci, také věrni svým zvyklostem, vrátili vědecky zpracované novinky zpátky do oblasti, v níž poprvé došlo k jejich intuitivnímu pochopení, jmenovitě do světa lidského konání. A tak například můžeme v populární a vlivné interpretaci filosofie Davida Ruella, inspirované současnou vědou, číst, že „deterministický řád vytváří chaos náhod“:

Ekonomická pojednání... působí dojmem, že roli zákonodárců a odpovědných vládních činitelů je najít a implementovat rovnovážný stav, který by byl výhodný zejména pro komunitu. Příklady chaosu ve fyzice nás však poučují, že jisté dynamické situace, místo aby vedly ke stavu vyváženosti, iniciují dočasně chaotický a nepředvídatelný vývoj. Zákonodárci a odpovědní činitelé by tudíž měli počítat s tím, že jejich rozhodnutí směřující k větší rovnováze

budou produkovat spíše velmi nepříjemné a nepředvídané výkyvy s možná katastrofálními důsledky.⁸

Ať již byla práce povznesena do postavení nejpřednější z hodnot moderní doby pro kteroukoli z mnoha svých ctností, nejnápadnější mezi nimi byla rozhodně její úžasná, dokonce snad magická schopnost dát tvar beztvorému a trvalost pomíjivému. Díky této schopnosti mohla být pracovní síle oprávněně přisouzena hlavní, možná rozhodující role v ambicích moderní doby podmanit si, ovládnout a kolonizovat budoucnost, kdy chaos bude nahrazen řádem a nahodilosti předvídatelným (a ovladatelným) vývojem událostí. Práci bylo přisouzeno mnoho ctností a blahodárných účinků, například přispění k růstu bohatství a eliminaci bídy; především je však třeba ocenit její vklad k zavádění řádu, tento dějinný čin, kterým byla lidskému druhu vložena do rukou odpovědnost za jeho vlastní osud.

„Práce“ takto chápaná byla aktivitou, při níž mělo být lidstvo jako celek při realizaci své historie zaměstnáno spíše svým osudem a přírodou nežli volbou. Takto definovaná „práce“ byla kolektivním usilováním, jehož se má účastnit každý jednotlivý člen lidského rodu. Všechno ostatní bylo pouhým důsledkem: obsazení práce do role „přirozené situace“ člověka, neúčast na práci jakožto sociální abnormalita; obvinění této „odchyilky od přirozenosti“ za stávající bídu a strádání, deprivaci a zpusťlost; ocenění služebně nejstarších mužů a žen podle hodnoty vkladu jejich práce do celkového úsilí druhu; a přisouzení předního místa práci mezi lidskými aktivitami, ve-

doucímí k morálnímu sebezdokonalení a k zavedení obecných etických norem do společnosti.

Když se *Unsicherheit* stává permanentní a je jako taková nazírána, existence přestává být pocíťována jako zákonitý, konzistentní a kumulativní řetězec aktivit, ale spíše jako hra, při které „venkovní svět“ je světem hráčů a chová se stejně jako všichni hráči – drží si karty těsně u těla. Tak jako při kterékoli jiné hře mají plány pro budoucnost sklon k pomíjivosti, proměnlivosti a nestálosti a nesahají dál než k několika málo následujícím tahům.

Bez situace konečné dokonalosti, rýsující se na obzoru lidských snah, bez důvěry v samozřejmou efektivitu našeho usilování má idea „totálního“ řádu, který by měl být budován patro po patru pokračujícím, konzistentním a cílevědomým pracovním úsilím, jen málo smyslu. Čím méně ovládáme přítomné, tím méně lze zahrnout do nějakého našeho plánu „budoucnost“. Časové úseky, označované jménem „budoucnost“, jsou čím dál kratší a rozpětí života v jeho celku je porcováno do jednotlivých epizod, rozdávaných jako karty, „jedna za druhou“. Kontinuita již není příznakem zdokonalování. Kdysi kumulativní a dlouhodobá povaha pokroku dnes uvolňuje cestu požadavkům, směřujícím ke každé z jednotlivých epizod zvlášť: význam každé jednotlivé epizody ve sledu je třeba objevit a plně zkonsumovat, dřív než tato epizoda skončí a začne další. V životě, jemuž vládne princip flexibility, nemohou být životní strategie a plány jiné než krátkodobé.

Jacques Attali nedávno prohlásil, že našemu uvažování o budoucnosti a naší roli v ní začíná dominovat představa labyrintu, i když zatím jen skrytě; tato před-

stava se stává hlavním zrcadlem, ve kterém naše civilizace v daném stadiu reflektuje svou vlastní podobu. Symbolika labyrintu alegorizujícího lidskou situaci, byla poselstvím, jež pohyblivé nomádské společnosti přinášely usedlíkům. Tisíciletí uplynula a usedlíci konečně získali sebevědomí a odvahu reagovat na výzvu labyrintního údělu. Attali poukazuje, že „ve všech evropských jazycích se slovo *labyrinth* stalo synonymem umělé, umělé, umělé, složitosti, složitosti, složitosti, nepřístupné a tmavé houštiny. »Přehlednost« se naopak stala synonymem logiky.“

Usedlíci se snažili učinit zdi průhlednými, křivolaké cesty se snažili napřímít a dobře označit, průchody dobře osvětlit. Sestavili rozličné cestovní průvodce a jednoznačné návody k použití pro všechny příští cestovatele, aby věděli, kde je třeba zahnout a čeho se cestou vyvarovat. A tohle všechno jen proto, aby na konci zjistili, že labyrint stojí pevně na svém místě; jestli se vůbec něco změnilo, pak snad to, že labyrint je ještě ošidnější, nebezpečnější a zmatenější díky vší té změti překřížených tras a stop a neustávajícímu přibývání dalších, nových křivolakých cest a průchodů k těm, které tu byly dřív, a nových slepých uliček vedle těch, do nichž jsme již tolikrát předtím zabloudili. Usedlíci se tak stali „nedobrovolnými nomády“, připomínajícími si s velkým zpožděním poselství, které na počátku své dějinné cesty obdrželi od kočovníků, a snažícími se vybavit jeho dávno zapomenutý obsah, jenž – jak předpokládají – mohl obsahovat „moudrost potřebnou pro budoucnost“. Labyrint se znovu stává čelním předobrazem lidské situace – „nepřehledným a tma-

vým místem, jehož půdorys se nemusí řídit nějakými pravidly. V labyrintu vládne náhoda a překvapení, což je evidentní signál porážky Čistého Rozumu.⁴⁹

V nekompromisně labyrintním světě se i lidská práce štěpí do sebou uzavřených epizod, tak jako celý lidský život. Stejně jako v případě jiných činností, do kterých se lidé pouštějí, je úkol držet se směru blízkého plánu jeho aktérů těžko dosažitelný. Práce se z oblasti budování řádu a snahy o ovládnutí budoucnosti přesouvá do oblasti hry; akt práce se stává spíše strategií hráče, jenž si zadává skromné krátkodobé úkoly, které nesahají dál než jeden dva tahy dopředu. Nejde o víc než o bezprostřední efekt každého jednotlivého tahu; výsledky musí být vhodné k okamžité spotřebě přímo na místě. Předpokládá se, že svět je plný předlouhých mostů a člověk by o nich neměl přemýšlet, dříve než na ně vstoupí, což se vbrzku sotva stane. Každou překážku je třeba zdolávat postupně; život je sledem epizod – každou je třeba předem prokalkulovat, neboť každá má vlastní ekvilibrium zisků a ztrát. Životní cesty se ve svém průběhu nestávají čím dál přímějšími, a když se nám podaří úspěšně vybrat jednu zatáčku, nezaručuje to, že zvládneme i tu další.

Lze říci, že i práce změnila svůj charakter. Stále častěji jde o jednorázový akt: trik *brikolážisty*, šejdiře, který se vždycky zaměří jen na to, co je právě po ruce, je tím inspirován i omezován, je spíše utvářený nežli utvářející, je spíše výsledkem náhody než produktem uvážlivého plánování. Pozoruhodně nám to připomíná proslulého „kyber-krtku“, který věděl jen to, jak se přemísťovat od jedné elektrické zásuvky ke druhé, aby si mohl dobít energii...

Možná že mnohem výstižnější pro vyjádření změněného charakteru práce, vytržené z velkého projektu univerzálně sdíleného lidského poslání i z neméně grandiózního plánu celoživotního povolání člověka, by byl výraz „vrtat se v něčem“. Práce, zbavená eschatologických dekorací a odtržená od svých metafyzických kořenů, ztratila ústřední význam, který jí byl přisouzen ve světě hodnot, jež dominovaly epoše pevné modernosti a těžkého kapitalismu. Práce už nemůže nabídnout bezpečnou osu, kolem níž se lze otáčet a odvozovat od ní definice sebe sama, svou identitu a svůj životní plán. A nelze ji považovat ani za etický základ společnosti, ani za etickou osu individuálního života.

Namísto toho práce získala – spolu s dalšími životními aktivitami – převážně estetický význam. Očekává se, že práce nám bude potěšením, že bude sama sebou radostí, bez ohledu na skutečné či domnělé výsledky, které přináší našim bližním, národu či zemi, neřku-li budoucím generacím. Jen málo lidí si může nárokovat privilegium, prestiž nebo čest – a když, tak jen málokdy –, že jejich práce má nějakou důležitost nebo přispívá k obecnému prospěchu. Zřídka se od práce očekává, že bude „zušlechťovat“ své aktéry, dělat z nich „lepší lidi“, a málokdy se z téhož důvodu dočká nějaké vážnosti a úcty. Namísto toho se poměruje a cení podle své schopnosti bavit a uspokojovat. Musí uspokojovat, nikoli však eticky (uspokojovat jakousi prométheovskou hrdost výrobce a tvůrce), ale spíše estetické potřeby a přání spotřebitele, hledače vzruchů a sběratele zážitků.

Vzestup a pád pracovní síly

Podle OED je první použití slova „pracovní síla“ ve smyslu „fyzické námahy směřující k zabezpečení materiálních potřeb komunity“ zaznamenáno v roce 1776. O století později již začala mít „pracovní síla“ význam „kolektivu pracujících a sloužících“, kteří tuto roli zastávají při výrobě, a krátce nato i význam odborů a dalších orgánů, jež oba významy propojily a přetvořily v politický problém a nástroj politické moci. Použití slova *labour* v angličtině je pozoruhodné, protože se zobrazení zaměřilo na strukturu „pracovní trojice“ – těsného propojení (vskutku sémantická konvergence spjatá s identitou osudu) významu přisouzeného práci („fyzické i mentální dřině“), semknutosti těch, kteří pracují, ve třídě pracujících, politiky založené na tomto sebeurčení – jinými slovy propojení mezi fyzickou dřinou, pasovanou na hlavní zdroj bohatství a společenského prospěchu, a sebeurčením dělnického hnutí. Společně rostli a společně i padali.

Většina historiků ekonomie souhlasí s tím (viz nedávný souhrn jejich poznatků od Paula Bairoca),¹⁰ že pokud jde o úroveň bohatství a příjmu, mezi civilizacemi na vrcholku sil nebylo takřka možné rozlišovat: bohatý Řím prvního století, Čína jedenáctého století, Indie sedmnáctého století se příliš neliší od evropských zbohatlíků na prahu průmyslové revoluce. Podle některých ukazatelů byl v západní Evropě osmnáctého století příjem na hlavu jen o 30 % vyšší než v tehdejší Indii, Africe nebo v Číně. Stačilo jediné století a toto procento se proměnilo k nepoznání. Již

od roku 1870 byl příjem na hlavu v industrializované Evropě jedenáctkrát vyšší než v nejchudších zemích světa. Během následného století vzrostl faktor pětinásobně a v roce 1995 již dosáhl padesátinásobku. Ekonom Daniel Cohen poukazuje: „Troufám si říci, že fenomén nerovnosti mezi národy je poměrně nedávného původu; jde o produkt posledních dvou století.“¹¹ A tak se objevila idea pracovní síly jakožto zdroje bohatství i politika zrozená z tohoto předpokladu a jím vedená.

Nová planetární nerovnost, nové sebevědomí a pocit nadřazenosti, které ji následovaly, byly stejně spektakulární jako bezprecedentní: najednou bylo zapotřebí nových teorií, nových rámců uvažování, jež se je měly pokusit intelektuálně asimilovat. Takové nové teorie a rámce poskytla novorozená věda zvaná politická ekonomie, která měla nahradit fyziokratické a merkantilistické představy, jež provázely Evropu na cestě k moderní fázi jejích dějin až na práh průmyslové revoluce.

Nebylo, řeklo by se, „žádnou náhodou“, že tyto nové teorie se poprvé dočkaly svého použití ve Skotsku, v zemi, která byla stejně uvnitř jako mimo hlavní proud průmyslové revoluce. Skotsko jí bylo zároveň účastno i neúčastno, bylo fyzicky i psychologicky blízké zemi, jež se měla stát epicentrem nastupujícího průmyslového řádu, Anglii, přesto po jistou dobu zůstalo relativně imunní vůči její ekonomice i kulturnímu vlivu. Tendence vycházející na plné obrátky z „centra“ jsou zpravidla nejdříve patrné a nejzřetelněji artikulovatelné v místech dočasně odsunutých na „okraj“. Život na periferiích civilizač-

ních center znamená být sice dost blízko, abychom věci viděli jasně, ale přesto dost daleko, abychom si je dokázali „objektivizovat“ a své dojmy a postřehy zformovali a zhuštěli do konceptů. Nebylo tedy „pouhou shodou okolností“, že ze Skotska přišlo evangelium: bohatství pochází z práce, pracovní síla je hlavním, možná dokonce jediným zdrojem bohatství.

Jak se vyjádřil Karl Polanyi, aktualizující o mnoho let později názor Karla Marxe, počátečním bodem „velké transformace“, která zrodila nový průmyslový řád, bylo oddělení pracovních sil od zdrojů jejich živobytí. Tato závažná událost byla součástí mnohem komplexnějšího rozchodu: byly vytvořeny podmínky pro to, aby pracovní síla byla (spolu se zemí a s penězi) nadále považována za pouhé zboží a jako s takovým se s ní zacházelo.¹² Mohli bychom říci, že šlo o podobnou novou diskontinuitu, která pracovní síle i jejím držitelům umožnila volnost pohybu. Pohyblivost připravila pracovní sílu pro jiné („lepší“ – mnohem užitečnější a ziskovější) použití a po rekombinaci ji učinila součástí jiného („lepšího“ – mnohem užitečnějšího a ziskovějšího) uspořádání. Oddělení výrobních aktivit od jiných životních činností umožnilo, aby „fyzická a mentální námaha“ zatuhla ve svébytný fenomén – stala se z ní „věc“, kterou bylo možné pojímat jako všechny ostatní věci – „manipulovat“ jí, přesouvat ji, spojovat s jinými „věcmi“ nebo ji rozdělit vedví.

Kdyby k této rozluce nedošlo, byla by malá šance, aby idea práce byla mentálně oddělena od „celku“, k němuž „přirozeně“ patřila a kondenzovala jako soběstačný předmět. V předindustriální vizi bohat-

ství byla takovým celkem „země“ – kompletní s těmi, kteří na ní pracovali, obdělávali ji a sklízeli její plody. Nový industriální řád a konceptuální síť, jež umožnila proklamovat nástup jiné – industriální – společnosti, se zrodily v Británii; právě tato země vynikala nad ostatní evropské sousedy, protože jako první zničila své rolnictvo a s ním i „přirozené“ pojítko mezi zemí, lidskou prací a bohatstvím. Ty, kteří obdělávali zemi, bylo nejprve zapotřebí učinit zbytečnými, aby žili bez cíle a „bez pána“, aby v nich bylo možno spatřovat jen jakési mobilní kontejnery nebo nositele „pracovní síly“, čekající na využití; tato síla byla plným právem nazvána potenciálním „zdrojem bohatství“.

Tato nová přebytečnost a vykořenění pracovních sil byly, jak se ukázalo, současně reflektovány jako jakási emancipace práce – součást vzrušujícího pocitu osvobození lidských schopností od tíživých a otupujících provinciálních (a feudálních) omezení, od síly zvyku a vrozené lhostejnosti. Emancipace pracovní síly od jejích „přirozených omezení“ však nedovolila, aby zůstala volná a vznášela se bez připoutání a „bez pána“ na dlouhou dobu; nedarovala jí ani úplnou nezávislost, ani možnost svobodně o sobě rozhodovat, usadit se podle vlastní volby nebo pokračovat za svými cíli. Odstraněné nebo již nefungující sebereproduktivní „tradiční způsoby života“, jejichž součástí byla i práce, nahradil jiný řád; tentokrát řád předem naplánovaný, vědomě „vybudovaný“, nikoli již nějaký sediment bezcílně meandrujícího osudu a trapných omylů historie, ale produkt racionálního uvažování a činu.

Jakmile se přišlo na to, že pracovní síla je zdrojem bohatství, úkolem rozumu se stalo vytěžit, vysát a vyexploatovat tento zdroj s maximální účinností.

Někteří komentátoři, naplnění nespoutaným novým duchem moderní doby (tím nejznámějším byl jistě Karel Marx), viděli v konci starého řádu především výsledek osvobozujícího výbuchu: exploze bomby, nastražené kapitálem přesvědčeným o nevyhnutelném „roztavení pevného a znesvěcení posvátného“. Jiní, mnohem skeptičtější a méně nadšení, jako de Tocqueville, spatřovali v konci starého řádu spíše příklad imploze než exploze: ohlížejíce se zpět, povšimli si semen zániku v srdcích *ancien régime* (vždy je snazší odhalit je nebo odhadnout při retrospekci) a v dobovém vzrušení a napařování nových pánů viděli v podstatě kopání do mrtvol, nic více než snahu s novým elánem nasadit přesně takové zázračné léky, jaké již starý řád testoval dávno předtím ve svém zoufalém, přesto však marném úsilí o odvrácení nebo alespoň odročení vlastního skonu. Pokud šlo o vyhlídky nového režimu i záměry jeho pánů, bylo tu jen málo signálů: starý, nyní zanikající řád měl být nahrazen novým, méně zranitelným a mnohem životaschopnějším než jeho předchůdce. Bylo třeba vyprojektovat a zkonstruovat nová pevná tělesa, která by zaplnila prázdnotu, jež zůstala po tělesech rozpuštěných. Věci postavené na vodě bylo zapotřebí znovu upevnit, zakotvit je mnohem bezpečněji než dříve. Kdybychom měli též záměr vyjádřit dnes módní frází, řekli bychom, že to, co bylo „zbaveno tělesností“, bylo nezbytné dříve nebo později „znovu ztělesnit“.

Zničení starých místních/komunitních vazeb, vyhlášení války tradičním způsobům a zvykovým pravidlům, rozcupování a rozdrčení *les pouvoirs intermédiaires* – to je souhrnný výsledek všeho, co patřilo k intoxikujícímu deliriu „nového začátku“. „Tavení pevných těles“ bylo pocíťováno jako tavení železné rudy při odlévání ocelových pilířů. Roztavená, nyní tekutá realita se zdála připravena k přesměrování a nalití do nových forem. Měla teď dostat tvar, kterého by nedosáhla, kdyby jí bylo dovoleno téci řečištěm, jež si sama proklesl. Zdálo se, že žádný, jakkoli ambiciózní cíl nepřesahoval schopnosti lidského uvažování, objevování, vynalézání, plánování a jednání. I když šťastná společnost – společnost šťastných lidí – ještě nečekala za nejbližším rohem, byla již anticipována na rýsovacích prknech přemýšlivých mužů a jimi načrtnuté obrysy začaly být ztělesňovány v kancelářích mužů činu. Úkolem, jemuž se muži myšlenky i muži činu rozhodli společně věnovat své pracovní síly, byla konstrukce nového řádu. Nové svobody mělo být využito v úsilí o dosažení spořádané rutiny budoucnosti. Nic nemělo být ponecháno náhodě, rozmaru nebo nepředvídatelnému průběhu; nakonec nebyla přítomná podoba ponechána ničemu, pakliže ji bylo možné vylepšit a učinit mnohem užitečnější a efektivnější.

Nový řád, ve kterém budou všechny v současnosti volné cíle znovu spojeny v jediný celek, zbavený haraburdí minulých fatalit (trosečníci vysazení na pustém břehu nebo zahnaní větrem znovu naleznou zemi a usadí se na těch správných místech), musí být masivní, pevný, celý z kamene nebo vy-

kutý z oceli: tak aby vytrval. Velké bylo krásné; velké bylo racionální; „velké“ znamenalo moc, ambici a odvahu. Celé staveniště nového industriálního řádu bylo pokryto monumenty této moci a ambice; monumenty, které sice nebyly úplně nezničitelné, ale určitě byly vytvořeny tak, aby se na ně jako na nezničitelné pohlíželo: jako na obří továrny plné objemných soustrojí a mas určených k jejich obsluze, jako na hustou síť kanálů, mostů a kolejí, přerušovaných majestátními železničními stanicemi, jež měly napodobovat pradávne chrámy vybudované k uctívání věčnosti a věčné slávy uctíváčů.

Týž Henry Ford, který prohlásil, že „historie je blbost“, že „nepotřebujeme tradici, ale přejeme si žít v přítomnosti“, a že „jediná historie, která má nějakou cenu, je ta, kterou děláme dnes“, jednoho dne zdvojnásobil mzdy svých dělníků. Důvodem pro tento neortodoxní krok bylo Fordovo přání zrazit nepříjemně vysokou pohyblivost pracovní síly. Přál si připoutat své zaměstnance jednou provždy k Fordovým závodům, aby se mu konečně začaly vyplácet peníze, které musel investovat do jejich přípravy a učení, aby se mu vracely znovu a znovu, po celý pracovní život jeho dělníků. Aby takového účinku dosáhl, musel svůj personál znehybnit, udržet ho tam, kde to pro něj bylo výhodné, než došlo ke kompletnímu využití pracovní síly jeho dělníků. Bylo třeba, aby byli závislí na zaměstnání v jeho továrně, aby svou pracovní sílu prodali *jejímu* vlastníkovvi, tak jako on sám, jeho bohatství i moc, byly závislé na jejich zaměstnávání a využívání jejich pracovní síly.

Henry Ford nahlas vyjádřil to, co měli na srdci i jiní, ale dovolili si o tom hovořit jen šeptem; myslel na to, co v podobné kritické situaci mnozí také pocífovali, avšak nebyli schopni to vyslovit. Vypůjčit si Fordovo jméno pro označení univerzálního modelu záměrů a praktik, charakteristických pro pevnou modernu nebo těžký kapitalismus, se tedy zdá na místě. Fordův model nového, racionálního řádu zavedl normu pro univerzální tendenci jeho doby: byl to ideál, kterého se snažili se střídavým úspěchem docílit všichni nebo většina podnikatelů té doby. Ideálem bylo spojit kapitál a pracovní sílu ve svazku, jenž by žádná lidská moc nerozdělila, ani by si to netroufla – tak jako sňatek uzavřený před tvářmi boží.

Pevná modernost byla zároveň dobou těžkého kapitalismu – zasnuby mezi kapitálem a pracovní silou upevnily jejich *vzájemnou závislost*. Námezdní síly byly závislé na kapitálu kvůli svému živobytí; kapitál byl závislý na námezdních silách kvůli své reprodukci a dalšímu růstu. Místo jejich společného setkání mělo pevnou adresu; ani jeden se nemohl jen tak přemístit jinam – oba partnery izolovaly a udržovaly ve společném vězení masivní zdi továrny. Kapitál a dělníci byli spojeni v dobrém i ve zlém, v nouzi i v bohatství, tak říkajíc dokud je smrt nerozdělí. Továrna byla jejich společným životním prostředím – bojištěm vzájemné zákopové války a zároveň i přirozeným domovem jejich nadějí a snů.

Tím, co kapitál a pracovní sílu postavilo tvář v tvář a svázalo je dohromady, byla transakce nákupu a prodeje; každý z nich měl kvůli svému přežití formu adekvátní této transakci: vlastníci kapitálu potřebovali

schopnost pokračovat v nákupu pracovní síly a vlastní pracovní síly museli být neustále ve stavu pohotovosti, zdraví, silní a i jinak dostatečně přitažliví, aby neodradili případné nakupující. Každá strana měla své „nezadatelné zájmy“. Proto bylo třeba druhou stranu udržovat v té správné formě. Nelze se divit, že „rekomodifikace“ kapitálu a práce se stala hlavní funkcí a starostí politiky i nejvyššího politického činitele, státu. Stát musel dohlížet, aby kapitalisté byli hotovi nakupovat pracovní sílu za obvyklou cenu. Nezaměstnaní byli skutečnou „záložní armádou pracovních sil“, která musela být přes všechny nesnáze udržována ve stavu pohotovosti pro případ, že by ji bylo třeba povolat zpátky do aktivní služby. Z tohoto důvodu byl sociální stát – stát, který se rozhodl, že se bude starat právě o to – opravdu „mimo levici i pravici“. Stát byl oporou, bez které by kapitál ani pracovní síla nedokázaly žít, natožpak prosperovat.

Někteří lidé spatřovali v sociálním státě, státě sociální péče, měřítko, které by mohlo fungovat i mimo podnikání, jakmile by bylo lidem zajištěno kolektivní zabezpečení proti ranám osudu, a v takovém prostředí mohli plně rozvinout svůj potenciál a najít odvahu k riziku – takto by jim stát umožnil tak říkajíc „postavit se na vlastní nohy“. Mnohem skeptičtější pozorovatelé spatřovali v sociálním státě jen kolektivně financovaný a obhospodařovaný sanitární nástroj – věnující se čistícím a ozdravným funkcím, které mají probíhat, dokud bude kapitalistické podnikání pokračovat ve vytváření sociální pustiny, k jejíž recyklaci ovšem nemá ani důvod, ani zdroje (ví, že přijde až zadlouho). Přesto tu existoval obecný souhlas, že sociální stát je

tu proto, aby se vypořádal s různými anomáliemi, zabránil úchylkám od normy, a kdyby k porušování norem přece jen došlo, aby tlumil jejich důsledky. Právě norma, sama málokdy zpochybňovaná, znamenala přímé zasnoubení kapitálu a pracovní síly a řešila všechny důležité a znepokojující otázky v rámci takového společného svazku.

Každý, kdo jako mladý učeďník přijal své první zaměstnání u Forda, si mohl být jist, že na tomtéž místě svůj pracovní život také ukončí. Časové horizonty těžkého kapitalismu byly dlouhodobé. Obzory dělníků byly načrtnuty výhledem celoživotního zaměstnání v korporaci, která sice nemusela být nesmrtelná, ale jejíž životnost rozhodně překračovala tu jejich. „Štěstí rodiny“, jež má přetrvat život každého jejího jednotlivého člena, bylo pro kapitalisty synonymem pro továrny, které zdědili, vybudovali anebo se teprve chystali přidat k rodinným klenotům.

Jednoduše řečeno: mentalita „dlouhodobosti“ se rovnala očekávání zrozenému ze zkušenosti. Tato zkušenost pak vždy znovu potvrzovala, že osudy lidí, kteří si pracovní sílu kupují, i těch, kdo ji prodávají, jsou úzce a nadlouho – prakticky až navěky – provázány, najít snesitelný způsob soužití je „v zájmu všech“ jako při dojednávání pravidel sousedského fair play mezi vlastníky domů, usazenými v téže zástavbě. Bylo zapotřebí mnohých desetiletí, možná více než století, než se tato zkušenost etablovala. Objevila se teprve na samém konci dlouhého a bolestného procesu „upevňování“ svazků. Jak upozornil Richard Sennett ve své nedávné studii, teprve po druhé světové válce bylo možné, alespoň v těch nejrozvinu-

tějších ekonomikách, původní zmatek kapitalistické éry zmírnit „silnými odbory, garanty sociálního státu a velkými korporacemi“, jejichž kombinace znamenala éru „relativní stability“.¹³

Právě zmíněná „relativní stabilita“ je základem trvalého konfliktu. Je to ve skutečnosti ona, co umožnilo tento konflikt, a jak si svého času povšiml Lewis Coser, paradoxně ho učinila „funkčním“: oba protivníci byli v dobrém i ve zlém spojení vzájemnou závislostí. Konfrontace, vzájemné zkoušky síly a následující smlouvání posílily jednotu konfliktních stran právě proto, že ani jedna nemohla pokračovat bez druhé a byly si vědomy, že jejich přežití závisí na nalezení takových řešení, která by mohly považovat za přijatelná. Dokud bylo setrvávání ve vzájemné společnosti považováno za nevyhnutelné, pravidla této vzájemnosti bývala středem pozornosti intenzivních jednání, jindy uštěpačností, střetů a boje, kdo s koho, jindy naopak příměří a kompromisů. Odbory proměnily impotenci jednotlivých pracujících v moc kolektivního vyjednávání a s přerušovaným úspěchem bojovaly proti tendencím nového uspořádání oslabovat práva pracujících a bránit manévrovací svobodě zaměstnanců. Dokud byla tato vzájemná závislost pevná, dokonce i neosobní časové rozvrhy, k nimž pociťovali takový odpor řemeslníci, nahnaní do stáda fabrik raného kapitalismu (jejich rezistenci živě vylíčil E. P. Thompson), a ještě více jejich pozdější „nová a zdokonalená“ verze ve formě nechvalně známých časových norem Frederica Taylora, tyto „akty represe a nadvlády ze strany vedení podniků, prospívající dalšímu rozrůstání obří průmyslové organizace“, jak to vyjádřil Sennett, „se

staly arénou, v níž mohli pracující prosazovat své požadavky, arénou jejich sebeposílení“. Sennett tvrdí: „Rutina může být ponižující, ale může také poskytovat ochranu; rutina dokáže rozkládat pracovní sílu, ale zároveň dokáže uspořádat život.“¹⁴

Dnes se situace změnila. Principiální složkou změny, probíhající na mnoha stranách, je nyní mentalita „krátkodobosti“, která nahrazuje mentalitu „dlouhodobosti“. Manželství ve stylu „až nadosmrti“ dnes rozhodně vyšla z módy, stala se raritou: partneři již nečekají, že by měli vydržet ve vzájemné společnosti delší dobu. Podle posledních odhadů očekává mladý Američan s přiměřenou úrovní vzdělání, že nejméně jedenáctkrát za život změní své zaměstnání – je téměř jisté, že než pracovní život současné generace skončí, toto tempo a frekvence ještě vzroste. „Flexibilita“ se stala sloganem dne a její aplikace na pracovním trhu je předzvěstí konce práce v té podobě, jak ji známe dnes. Znamená to nástup éry práce na krátkodobé, otevřené nebo vůbec žádné smlouvy, pracovních míst bez jakékoli zabudované jistoty, avšak s klauzulí: „Platí do odvolání.“ Pracovní život je nasycen nejistotou a nezajištěním.

Od manželství k volnému svazku

Mohli bychom ironicky poznamenat, že ani na této situaci není v podstatě nic nového: pracovní život byl odedávna plný nejistoty. Nyní však jde o nejistotu zřetelně nového typu. Obávaná fiaska, která živobytí člověka a jeho naděje dokážou obrátit